

Kozłowski, Stefan Karol

Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 10) : kościane harpuny i ostrza mezolityczne

---

Światowit 30, 135-152

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan Karol Kozłowski
(Uniwersytet Warszawski)

Z PROBLEMATYKI POLSKIEGO MEZOLITU (CZ. 10) KOŚCIANE HARPUNY I OSTRZA MEZOLITYCZNE

Praca, którą autor pragnie niżej przedstawić, dotyczyć będzie niektórych zagadnień związanych z pradziejami Polski i Europy w późnym plejstocenie i wczesnym holocenie. Jednak celem autora jest uzyskanie danych dotyczących polskiego wczesnego holocenu i dlatego pracę umieszczono w cyklu pt. *Z problematyki polskiego mezolitu*¹. Autor pragnie opracować, na ile to możliwe, zagadnienie ostrzy i harpunów z kości i rogu uznawanych powszechnie za „mezolityczne”. Nie będzie tu jednak chodziło wyłącznie o potwierdzenie lub zaprzeczenie mezolitycznego wieku (lub może charakteru kulturowego) tych czy innych ostrzy, autor bowiem pragnie ustalić ewentualne związki poszczególnych typów lub zestawów typów z konkretnymi kulturami (lub kręgami kulturowymi) wczesnego holocenu. Jednocześnie należy zaznaczyć, że już w tej dziedzinie sporo zrobił J. G. D. Clark², jednak wydaje się, że można dziś dokonać więcej.

Ewentualne ustalenie zestawu typów charakterystycznych — którego zarys dla ziem Polski już wcześniej został zaproponowany³ — pozwoli być może na podjęcie próby odtworzenia (choćby fragmentarycznego) genezy niektórych kultur mezolitycznych. Trzeba jednak podkreślić, że ewentualne ustalenia dotyczące tego zagadnienia będą jedynie hipotezami roboczymi, bowiem stan posiadanych obecnie materiałów wyklucza ustalenia absolutnie

---

¹ Artykuł niniejszy jest dziesiątym z kolei w cyklu poświęconym polskiemu mezolitowi (por. część 9 w tym samym tomie „Światowita”). Autor cytuje tu literaturę tylko w wyborze, pomijając np. monografie znanych stanowisk, znane wszystkim specjalistom, pomijając wreszcie prace przyczynkarskie.

² J. G. D. Clark, *The Mesolithic Settlement of Northern Europe*, Cambridge 1936.

³ S. K. Kozłowski, *O mezolicie Polski północno-wschodniej i terenów sąsiednich*, „Archeologia Polski”, t. 12, z. 2, 1967. Tam obfita literatura.

pewne. Na koniec warto zauważyć, że ewentualne wyniki dotyczące genezy kultur wczesnoholocenijskich będą mogły i musiały być w przyszłości potwierdzone lub skorygowane na podstawie analizy form i zespołów krzemiennych.

HISTORIA OSTRZY I HARPUNÓW WE WCZESNYM HOLOCENIE

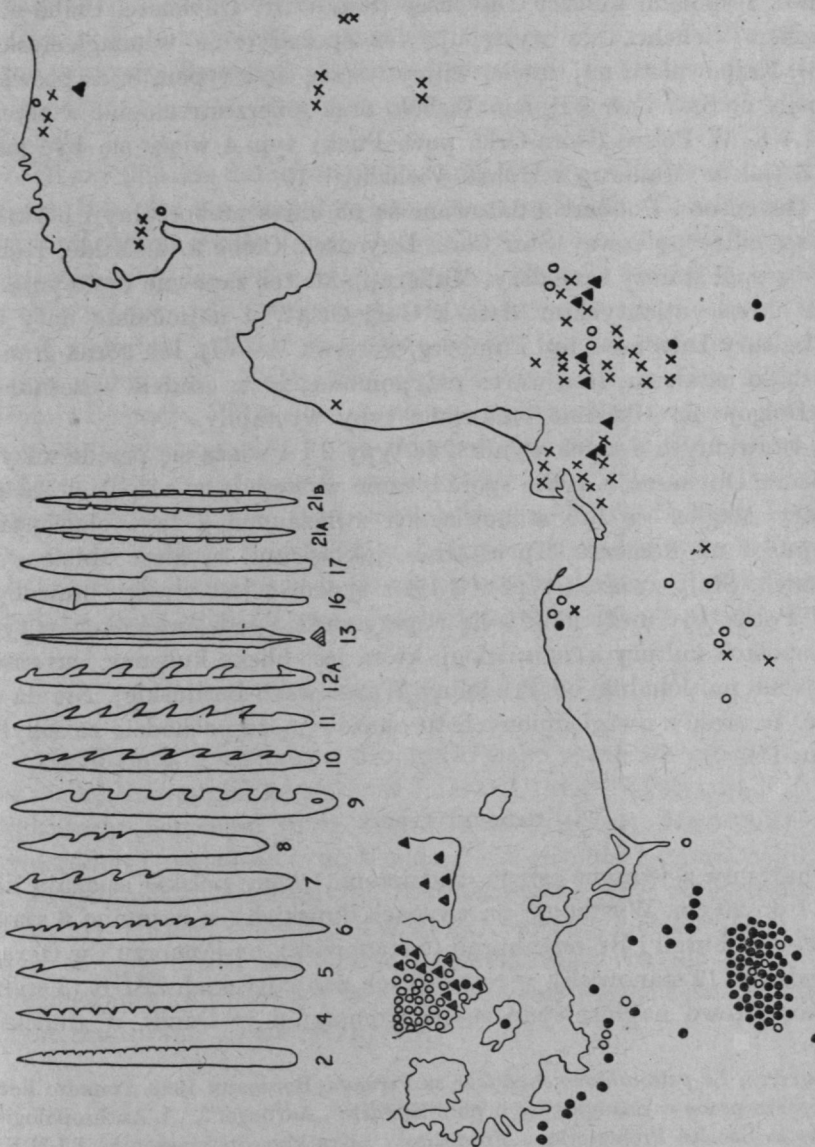
Ostrza i harpuny to niezmiernie ciekawe zabytki. Dzięki swemu dość znacznemu zróżnicowaniu formalnemu stanowią one niezłe wyznaczniki kulturowe. Wydaje się, że mogą one być również pomocne przy próbach odtworzenia genezy niektórych kultur mezolitycznych.

Północne tereny naszego kraju i bezpośrednio do nich przylegające (np. Okręg Kaliningradzki RFSRR) są bardzo silnie nasycone tymi zabytkami. Część okazów z tego terenu posiada nawet swe własne daty pyłkowe. Ostrza oszczepów i harpuny są tu nie tylko liczne, ale i silnie zróżnicowane typologicznie. Tak silne zróżnicowanie typologiczne (a także i terytorialne) jest najpewniej śladem zróżnicowania kulturowego w mezolocie naszego kraju. Niżej kwestię tę rozpatrzymy bardziej szczegółowo, nawiązując do znalezisk z całego Niżu Europejskiego. W rozważaniach przyjęto podział typologiczny zaproponowany przez J. G. D. Clarka, nieznacznie go rozbudowując tam, gdzie to było niezbędne. Trzeba tu wyjaśnić, że większość znanych z Polski ostrzy oszczepów i harpunów uznano za mezolityczne na podstawie kryteriów typologicznych lub surowcowych, istnieje więc teoretycznie możliwość drobnych omyłek. Dotyczy to szczególnie typów najprostszych, a więc najpopularniejszych w pradziejach. Ewentualne drobne pomyłki nie wpłyną jednak w sposób zasadniczy na ostateczne wyniki. Trzeba też zaznaczyć, że niektóre typy — o charakterze wyraźnie międzykulturowym (np. 1 i 6) — omówiono bardzo krótko lub w ogóle pominięto. Niżej przedstawiono uwagi o holocenijskiej historii poszczególnych typów. Dane o ich historii w plejstocenie znajdują się w drugiej części artykułu.

HARPUNY TYPU 2 (DUVENSEE) I 4 (DOBBERTIN)⁴

Są to smukłe harpuny z jednym rzędem płytkich nacięć formujących szerokie, tępe, ledwo zaznaczone zęby. Wybitne podobieństwo i niewątpliwe bliskie wzajemne związki pozwalają omawiać oba typy łącznie.

⁴ Spośród najważniejszych pozycji literatury dotyczącej harpunów i ostrzy kościanych w holocenie i w plejstocenie, wymienić wypada następujące: J. G. D. Clark, *The Mesolithic...*, o.c.; B. Gramsch, *Der Stand der Mittelsteinzeitforschung in der Mark Brandenburg*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität”, t. 9, z. 3, 1959/60; S. K. Kozłowski, *O mezolocie...*, o.c.; R. Indreko, *Die mittlere Steinzeit in Estland*, Sztokholm 1948; H. Obermaier, *The Fossil Man in Spain*, Londyn 1925; D. de Son-

Ryc. 1. Rozrzut niektórych mezolitycznych (częściowo też paleolitycznych i neolitycznych?) harpunów i ostrzy kościanych na Nizinie Środkowo-europejskiej

Znane są z Anglii (1 stanowisko), wysp duńskich (2 stanowiska), Szlezwiku-Holsztynu, Meklemburgii i Brandenburgii (łącznie 38 stanowisk), wreszcie z Pomorza Gdańskiego (1 stanowisko) oraz Ukrainy (1 stanowisko). Związane są głównie z zespołami kultury Duvensee (Star Carr, Duvensee, Calbe a. d. Milde, Hohen Vieheln), ale występują też sporadycznie w maglemoskich (Mullerup). Najpewniej i najczęściej winny wiązać się z typem 8, co poświadczają zespoły ze Star Carr i Hohen Vieheln oraz rozprzestrzenienie w terenie typów 2, 4 i 8. W Polsce (Góra-Orle, pow. Puck) typ 4 wiąże się być może z typem 5 (jak w Mullerup i Hohen Vieheln) i 10.

Typy Duvensee i Dobbartin datowane są na okres preborealny i borealny za pomocą analizy pyłkowej (Star Carr, Duvensee, Calbe a. d. Milde, Hohen Vieheln — zespół starszy i młodszy, Mullerup), ale też zapewne występują we wczesnym okresie atlantyckim (data z Góry-Orla⁵ i najmłodsze daty dla zespołów kultury Duvensee, np. Pinnberg, warstwa V—VI). Ich górna granica trudna jest do ustalenia, lecz warto przypomnieć, że w osadzie wczesnoneolitycznej Dołgoje na Ukrainie omawiane typy wystąpiły.

Z przedstawionych danych wynika, że typy 2 i 4 wiążą się przede wszystkim z kulturą Duvensee, a tylko sporadycznie występują w zespołach sąsiedniej kultury Maglemose lub stanowiskach związanych z tzw. elementami typu Chojnice⁶ na Pomorzu. Te ostatnie, jak wiemy, są nieco zbliżone do maglemoskich. Stały związek typów 2 i 4 z typem 8 jest wysoce prawdopodobny. W Polsce być może należy się w przyszłości spodziewać okazów typu 2 i 4 w zespołach kultury komornickiej, która jest bliska kulturze Duvensee, a więc głównie na południe od Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Nie da się wykluczyć, że część z uwzględnionych tu okazów może pochodzić ze schyłku plejstocenu (?).

HARPUNY TYPU 5

Są to harpuny z jednym ostrym zadziorem. Okazy polskie osiągają długości od 11 do 20 cm. Występują na wyspach duńskich (co najmniej 6 stanowisk), w Meklemburgii i Brandenburgii (6 stanowisk), na Pomorzu i w Okręgu Kaliningradzkim (9 stanowisk), w republikach nadbałtyckich ZSRR (3 stanowiska). Stosunkowo najliczniejsze są na Pomorzu i w Danii. W duńskich

neville-Bordes, *Le paléolithique supérieur en Périgord*, Bordeaux 1960. Ponadto liczne drobne i większe prace w następujących publikacjach: „Aarbøger”, „L'Anthropologie”, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, „Kratkije Soobsczenija I.I.M.K.”, „Mannus”, „Prähistorische Zeitschrift”, „Kuml” „Proceedings of the Prehistoric Society”, „Materiały i Issledovanija po Archeologii SSSR”, „Sovetskaja Archeologija” (obie serie), „Archeologija” i wiele innych.

⁵ S. K. Kozłowski, *Le Mésolithique de la Pologne*, „Archaeologia Polona”, t. 11 (w druku).

⁶ S. K. Kozłowski, *O mezolicie...*, o.c.

zespołach kultury Maglemose (np. Mullerup, Lundby, Svaerdborg) często współwystępują m. in. z typem 7. W Niemczech północnych (Hohen Vieheln — kultura Duvensee) wyjątkowo z typami 2 i 8, ale również i 7 (śląd strefy granicznej między kulturami Maglemose i Duvensee?). W Polsce północnej i Okręgu Kaliningradzkim omawiany typ wystąpił m. in. dwa razy z typem 7 (Ossowo, pow. Bydgoszcz, Zedmar-Ostrowiszki A), na tym drugim stanowisku również z typem 16. Raz znaleziono go z typem 4 (Góra-Orle), jak w Hohen Vieheln.

Okazy duńskie datowane są na okres borealny (Mullerup, Lundby, Svaerdborg). Również borealną datę otrzymano w Hohen Vieheln (zespół młodszy) i Kunda-Lammasmägi (druga połowa tego okresu). Z kolei harpun z Zedmar-Ostrowiszki A datowany jest na przełom okresów borealnego i atlantyckiego, a okaz z Góry-Orla pochodzi jak się zdaje z wczesnego okresu atlantyckiego.

Z materiału wynika, że harpun typu 5 jest charakterystyczny dla kultur kręgu północnego. Najczęściej jednak występuje w tym kręgu na terenie Danii i Pomorza. W Danii wiąże się on z kulturą Maglemose w charakterystycznym zestawie typów 5+7. Na Pomorzu typ ten jest dość liczny i występuje z typem 7 w sąsiedztwie (i związku?) zbliżonych do maglemoskich tzw. elementów typu Chojnice. To pozwala ostrożnie sądzić, że teren Pomorza (który w okresie Yoldia i Ancylus łączył się pomostem lądowym z Danią) rozwijał się w okresie borealnym (i początkach atlantyckiego?) podobnie jak wyspy duńskie, choć miał też swoje odrębności (por. uwagi o typie 7).

HARPUNY TYPU 6 (KUNDA)

Są to smukłe harpuny o drobnych, słabo zaznaczonych zadziórach. Znane są z całej Europy, jak to wykazał J. G. D. Clark⁷. Występują w następujących kulturach: Duvensee (Star Carr, Hohen Vieheln), Maglemose (Løjesmølle, Svaerdborg), zespołach typu Kunda-Borki (Kunda-Lammasmägi), elementach typu Chojnice? (Góra-Orle) itd. Datowane są na okres preborealny (Star Carr), borealny (Hohen Vieheln, Kunda-Lammasmägi, Svaerdborg) i atlantycki. Jest to więc typ o charakterze międzykulturowym, nie posiadający waloru wyznacznika kulturowego. W Polsce może się wiązać ze wszystkimi wydzielonymi kulturami mezolitycznymi.

HARPUNY TYPU 7 (MULLERUP)

Są to harpuny z jednym rzędem 2—4 ostrych zadziórów. Okazy z Polski osiągają długość około 20 cm. Typ 7 znany jest z Anglii (1 stanowisko), wysp duńskich (27 stanowisk), północnej Meklemburgii (1 stanowisko), Polski pół-

⁷ J. G. D. Clark, *Europa przedhistoryczna*, Warszawa 1957.

nocnej (1 stanowisko), Okręgu Kaliningradzkiego (1 stanowisko) i republik nadbałtyckich ZSRR (5 stanowisk). Harpun typu Mullerup jest bardzo charakterystyczny dla kultury Maglemose, w której zespołach często występuje m. in. z typem 5 (Mullerup, Lundby, Svaerdborg, por. też rozrzut na mapie). Wyjątkowo wystąpił w zespołach niemaglemoskich (Star Carr, Hohen Vieheln, Gislinge-Lammefjord, Kunda-Lammasmägi). W Polsce północnej i Okręgu Kaliningradzkim dwa razy związany był w zespole z typem 5 (Ossowo, Zedmar-Ostrowiszki A).

Chronologia typu 7 zamyka się, jak się zdaje, głównie w okresie preborealnym i borealnym (Star Carr, Mullerup, Lundby, Svaerdborg, Verup, Øgaard II, Hohen Vieheln, Kunda-Lammasmägi). Najmłodsze pewne daty pochodzą z przelomu okresów borealnego i atlantyckiego (Zedmar-Ostrowiszki A) i początków atlantyckiego (Gislinge-Lammefjord). Górna granica chronologiczna jest trudna do określenia.

W konkluzji można stwierdzić, że typ Mullerup jest charakterystyczny niemal wyłącznie dla kultury Maglemose, gdzie często współwystępuje z typem 5, nieraz jednak występuje w kulturach Duvensee i Kongemose. W Polsce północnej posiada on podobne jak w Danii towarzystwo (typ 5) i występuje na terenie zajęтым przez zbliżone do maglemoskich tzw. elementy typu Chojnice, z którymi zapewne się wiąże. Należy jednak podkreślić, że choć teren Pomorza Gdańskiego i Kujaw zbliża się stosunkowo najbardziej do obszaru kultury Maglemose (przez pomost lądowy) chociażby zestawem harpunów (typy 5 i 7), to jednak różni się również od tego obszaru przewagą ilościową harpunów typu 5 nad harpunami typu Mullerup.

HARPUNY TYPU 8 (PRITZERBE)

Są to harpuny z jednym rzędem tępo ściętych 2—4 zadziórów. Okazy polskie osiągają długości około 20 cm. Typ Pritzerbe znany jest z Anglii (1 stanowisko), Szlezwiku-Holsztynu, Meklemburgii i Brandenburgii (łącznie 31 stanowisk) oraz z Polski północno-wschodniej (3 stanowiska). Jedno stanowisko (ale młode) znane jest z Ukrainy. Omawiane harpuny są charakterystyczne dla kultury Duvensee (Star Carr, Hohen Vieheln) i wiążą się, jak się zdaje, najczęściej z typem 2 (Star Carr, Hohen Vieheln — zespół młodszy, por. też rozrzut obu typów na mapie).

Posiadamy dwie daty dla typu Pritzerbe. W Star Carr harpuny te są preborealne, w Hohen Vieheln datowane są na drugą połowę okresu borealnego. Górna granica chronologiczna typu 8 w Niemczech i Anglii sięga zapewne co najmniej okresu wczesnoatlantyckiego, czyli ostatniej znanej fazy kultury Duvensee.

Z przedstawionych faktów wynika, że typ Pritzerbe charakterystyczny jest (obok typu 2) dla kultury Duvensee, co jest poświadczone m. in. jego

rozprzestrzenieniem w terenie. Znane z Polski okazy typu 8 grupują się na południu strefy występowania stanowisk torfowych z przedmiotami kościannymi i rogowymi, dość blisko rdzennego obszaru kultury komornickiej, która jest pokrewna kulturze Duvensee. Związek polskich okazów typu 8 z kulturą komornicką wydaje się więc dość prawdopodobny. Być może, że część okazów z Niżu pochodzi ze schyłku plejstocenu (?).

HARPUNY TYPU 9 (TÖRNING)

Są to harpuny z jednym rzędem tępo zakończonych kanciastych zadziorów, ciągnących się na całej długości okazu. Podstawa (nieraz z otworem) tworzy zadziór ustawiony w przeciwną stronę. Typ ten zbliża się do okazów typu 10, 11 i 12 A omówionych dalej. Okazy typów 9, znane są głównie z Danii (32 stanowiska), Szlezwiku-Holsztynu (4 stanowiska) i z Polski (3 stanowiska). Jak się zdaje, większość okazów tego typu (por. dalej) pochodzi z plejstocenu. Tylko nieliczne można datować na holocen (Mullerup, Løjesmølle) i wiązać z kulturą Maglemose. J. Brøndsted sądzi⁸, że niektóre z okazów typu 9 wiążą się z tzw. zespołami typu Pinnberg I — Klosterlund. W podsumowaniu można przyjąć, że okazy holocenijskie w dość dobry sposób mogą świadczyć o genezie kultury, w której występują (Maglemose).

HARPUNY TYPÓW 10, 11 I 12 A (GÓRA—ORLE, SORBAJNY I HAWELA)

Są to jednorzędowe okazy z kilku dużymi zadziorami na całej długości i podstawą najczęściej wydzieloną.

Znane są szczególnie licznie z Niemiec północnych (15 stanowisk), Polski (19 stanowisk) i ZSRR (22 stanowiska). Ponadto wystąpiły w Szwecji (6 stanowisk) i Finlandii (2 stanowiska). Należy wreszcie wspomnieć o bardzo licznych okazach madleńskich z Europy zachodniej. Na różnych terenach łączą się z różnymi kulturami i to w różnych okresach. W holocenie wiążą się one z zespołami typu Kunda-Borki, współwystępując m. in. z typami 6, 13, 16, 17 i 21 A (np. Kunda-Lammasmägi) oraz mezolitem i neolitem Szwecji (np. Hylteberga — przełom boreału i atlantyku), Karelii (Wyspa Jelenia) i Finlandii (Närpiö).

OSTRZA TYPU 13 (O TRÓJKĄTNYM PRZEKROJU)

Są to ostrza o trójkątnym przekroju poprzecznym, posiadające najczęściej krótki, przewężony trzonek. Znane są w dwu odmianach, ząbkowanej i nie-

⁸ J. Brøndsted, *Danmarks Oldtid*, t. 1, Kopenhaga 1957.

zabkowanej. Znane z Polski okazy osiągają długości od 17 do 29 cm. Obie odmiany występują w Danii i Szwecji (razem 3 okazy), w Polsce (7 stanowisk), ZSRR (13 stanowisk) i Finlandii (1 stanowisko). Najpewniej wiążą się one, jak na to wskazuje rozrzut w terenie oraz okazy znane z zespołów (np. Kunda-Lammasmägi) z tzw. zespołami typu Kunda-Borki, gdzie współwystępują z typami 6, 12 A, 16, 17 i 21 A.

Chronologicznie należy je umieścić w drugiej połowie okresu borealnego (np. Kunda-Lammasmägi) oraz ze względu na przynależność do zespołów typu Kunda-Borki — w okresie atlantyckim (brak dat bezpośrednich). Trzeba jednak zaznaczyć, że późny (może subborealny?) zespół z Wyspy Jeleniej nie zna typu 13. Istnieją również okazy plejstoceńskie (por. dalej). Typ ten dawniej błędnie wiązałem z kulturą janisławicką.

OSTRZA TYPU 16 (TYP SZYGIRSKI)

Są to okazy o ostrzu dwustożkowym, często posiadające smukły, długi trzonek. Okazy bez trzonka są rzadsze. Ostrza znane z Polski osiągają długości 9 do 14 cm. Ostrza dwustożkowe wystąpiły w Polsce (5 stanowisk) oraz w ZSRR (21 stanowisk). Wiążą się one bezspornie z tzw. zespołami typu Kunda-Borki, o czym świadczy choćby znalezisko z Kunda-Lammasmägi czy z Wyspy Jeleniej. Ponadto za takim związkiem przemawiają rozrzut ostrzy typu 16 w terenie oraz względy chronologiczne. W zespołach typu Kunda-Borki ostrza typu 16 występują głównie z okazami typu 6, 12 A, 13, 17 i 21 A. Na wschód od Uralu typ 16 związany jest z tzw. kulturą szygirską, która jest „kościowym” odpowiednikiem zespołów typu Kunda-Borki. W Polsce, zapewne wyjątkowo, typ 16 wystąpił z okazami typu 5 i 7 (Zedmar-Ostrowiszki A). Należy podkreślić, że na terenie ZSRR omawiany typ występuje również często na stanowiskach z ceramiką uznawaną za neolityczną.

Dolna granica chronologiczna dla typu 16 to, jak się zdaje, połowa okresu borealnego, równoznaczna z dolną granicą zespołów typu Kunda-Borki. Poświadczają ją daty z Kunda-Lammasmägi, Zedmar-Ostrowiszek A i Szygirskeje (to ostatnie posiada ogólną datę borealną).

W konkluzji należy stwierdzić, że typ 16 jest przedstawicielem mezolitycznego kręgu wschodniego i jako taki wiąże się z zespołami typu Kunda-Borki.

OSTRZA TYPU 17 (PENTEKINEN)

Są to okazy o ostrzu łopatkowatym, posiadające na ogół smukły, długi trzonek, rzadziej symetryczne zadziory. Znane są z Brandenburgii (1 okaz), Polski (5 stanowisk) oraz ZSRR (10 stanowisk). Najliczniejsze okazy z Polski i Okręgu Kaliningradzkiego wykonane są z rogu i kości renifera i zapewne

w przewodzie pochodzą z plejstocenu (por. dalej). Natomiast okazy znalezione bardziej na wschód zdają się mieć najsilniejszy związek z zespołami typu Kunda-Borki, o czym świadczą okazy typu 17 z Kunda-Lammasmägi i Wyspy Jeleniej. Za Uralem typ 17 należy do tzw. kultury szygirskiej — kościanego odpowiednika zespołów typu Kunda-Borki. Natomiast jeszcze bardziej na wschód (Bazskiria) i północ (Finlandia) typ Pentekinnen charakterystyczny jest dla miejscowego „neolitu”. Z powyższego wynika, że typ 17 w ZSRR charakterystyczny jest dla zespołów typu Kunda-Borki.

OSTRZA TYPU 21 (STORA DODE)

Są to płaskie lub okrągłe, wysmukłe, wrzecionowate ostrza z jedną (odmiana A) lub dwiema (odmiana B) pazami, w których umieszczono surowe, połamane wiórki krzemienne, nieraz być może (odmiana A) wiórki typu Borki. Okazy znane z Polski osiągają długość 16 do 20 cm.

Odmiana A — wystąpiła w Polsce północno-wschodniej (4 stanowiska) oraz w ZSRR (14 stanowisk). Wiąże się ona na tych terenach z zespołami typu Kunda-Borki (np. Kunda-Lammasmägi), o czym świadczy i rozrzut okazów tej odmiany na mapie. Związek z cytowaną wyżej „kulturą szygorską” też jest poświadczony. Stale towarzyszą odmianie A ostrza typów 6, 13, 12A i 16. Posiadane daty pozwalają umieścić omawianą odmianę w okresie borealnym (Kunda-Lammasmägi) i atlantyckim (Zinten), dalej występują one jeszcze w neolicie ZSRR (Kuźnieck). Por. też uwagi o okazach plejstocenijskich.

Odmiana B — znana jest z południowej Szwecji i Danii (około 230 okazów!) oraz z Polski północno-wschodniej (3 stanowiska), Okręgu Kaliningradzkiego i Litwy (5 stanowisk).

Borealna (pierwsza połowa) data pyłkowa z Menturren (Okręg Kaliningradzki), jak też rozrzut ostrzy typu 21 B w terenie (brak znalezisk na wschód od Litwy oraz u brzegu Zalewu Wiślanego) wyklucza ich przynależność do zespołów typu Kunda-Borki. Zbieżność chronologiczna i typologiczna z ostrzami południowo-szwedzkimi (boreal — Ageröd I) należącymi do lokalnej odmiany kultury Maglemose sugeruje, że związane są one z kręgiem północnym. Jednocześnie trudno przyjąć, by były one pozostałością zespołów typu południowo-szwedzkiego, choćby dlatego, że nie współwystępują u nas z nimi harpuny typu 3, że nie znaleziono na terenie ich występowania zabytków krzemiennych typu maglemoskiego. Wreszcie znany jak dotąd zasięg terytorialny ostrzy typu 21 B nie pozwala (mimo istnienia w borealu pomostu między Polską a Skandynawią) widzieć łączności terytorialnej między obu skupiskami wyżej wymienionymi. Natomiast tenże zasięg terytorialny może sugerować ewentualny związek ostrzy typu 21 B z kulturą janisławicką, należącą zresztą do kręgu północnego, znajdującego (poza typem 21 B) podobne ostrza (typy 22—25) z dwiema pazami. Argumentacja ta jest niestety nieco osłabiona niezgodnością,

jaka zachodzi między datą z Menturren (pierwsza połowa okresu borealnego) a najstarszą datą typologiczną dla kultury janisławickiej, ustaloną na drugą połowę tego okresu. Nie dotąd jednak nie przeczy możliwości odkrycia wczesno-borealnej fazy kultury janisławickiej, jeżeli przypomnieć opinię M. Chmielewskiej odnoszącej znalezisko z Janisławic do borealnych przecież znalezisk kultury Maglemose⁹. Wydaje się dalej, że również i ewentualny atlantycki wiek dla omawianej odmiany jest do przyjęcia. W sumie jednak należy wyraźnie podkreślić, że wiązanie odmiany 21 B z kulturą janisławicką jest tylko hipotezą roboczą. Na koniec warto zauważyć, że znane są również plejstocenijskie okazy omawianej odmiany (por. dalej). Odmianę 21 B uważałem dawniej błędnie za charakterystyczną dla zespołów typu Kunda-Borki.

Uprzejmości p. R. Schilda zawdzięczam informację o obecności w zespołach kultury janisławickiej surowych wiórów intencjonalnie łamanych. Czy nie są one przypadkiem wkładkami do ostrzy typu 21 B?

OSTRZA TYPÓW 22, 23, 24 I 25

Na koniec warto jeszcze omówić grupę ostrzy posiadających po dwie zbrojone pazy, najbardziej zbliżonych do odmiany B typu 21. Ich dokładniejszy opis nie jest tu potrzebny. Omawiane typy znane są głównie z Danii (kilkanaście stanowisk) oraz z Niemiec (1 stanowisko). Na głównym terenie swego występowania wiążą się bezspornie z kulturą Maglemose (Mullerup, Svaerdborg, Henriksholm, Nivingaard) oraz Kongemose (Kongemose). Wszystkie okazy datować wypada na okres borealny (Mullerup, Svaerdborg, Kongemose) i atlantycki (Amager, Kopenhaga).

*

Dotychczasowe rozważania doprowadzają do ustalenia, że rozwój kultur ludzkich we wczesnym holocenie Niżu Europejskiego nie wszędzie przebiegał w jednakowy sposób; stąd zróżnicowanie zarówno terytorialne jak i chronologiczne, jakie można obserwować w pradziejach tego terenu. Niżej przedstawiono parę uwag ogólniejszych na ten temat. Wydają się one niezbędne przed przystąpieniem do dalszych rozważań.

1. W okresie preborealnym w Danii i Niemczech północnych występowały zapewne (świadczy o tym data późniejsza z kultury Maglemose) harpuny typu 9; były one związane zapewne z zespołami typu Pinnberg I -- Klosterlund (jeśli prawdą jest, że zespoły te są genetycznymi poprzednikami kultury Maglemose).

⁹ M. Chmielewska, *Grób kultury tardenuaskiej w Janisławicach, pow. Skierniewice*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, 1954.

2. Na terenie Polski północno-wschodniej i obszarach przyległych (Okręg Kaliningradzki, Litwa, Białoruś) występują zapewne w okresie preborealnym i wczesnym borealnym harpuny typu 12 A i ostrza typów 13 i 17 (por. osobny artykuł na ten temat w niniejszym tomie „Światowita”) związane, jak się zdaje, z holoceniską fazą kultury świderskiej.

3. Brak, jak na razie, danych dotyczących terenów leżących na południe od strefy leśnej ZSRR (chodzi o okresy preborealny i wczesnoborealny).

4. Na południe od obszarów 1 i 2 rozciąga się w tym czasie obszar obejmujący część Anglii, zapewne Niemcy północno-zachodnie (?), Szlezwik-Holsztyn, południową Meklemburgię, Brandenburgię oraz północno-wschodni skrawek Polski (częściowo Olsztyńskie i Białostockie). Na obszarze tym najbardziej charakterystyczne są harpuny typów 2, 4 i 8, które trwają tu do początków okresu atlantyckiego i wiążą się z kulturą Duvensee oraz zapewne komornicką. Jeżeli to ostatnie jest prawdą, obszar ten w Polsce sięga zapewne do Karpat i Sudetów.

5. W okresie borealnym i początkach atlantyckiego obszar 1 oraz północna Meklemburgia i Pomorze (zapewne też Szczecińskie?) są szczególnie nasycone harpunami typu 5 i 7, związanymi z kulturą Maglemose oraz być może z elementami typu Chojnice.

6. W tym samym okresie mniej więcej jednocześnie pojawiają się w południowej Szwecji i w Polsce północno-wschodniej oraz w części Okręgu Kaliningradzkiego i na Litwie ostrza typu 21 B, związane z kulturą Maglemose (w Skandynawii) oraz być może z janisławicką (?) w Polsce. Bezpośrednio z kulturą Maglemose wiążą się ponadto typy 22, 23, 24 i 25.

7. W połowie okresu borealnego i w okresie atlantyckim na obszarze Polski północno-wschodniej oraz strefy leśnej ZSRR występują typy 12 A, 13, 16, 17 i 21 A, związane z zespołami typu Kunda-Borki.

Harpuny i ostrza kościane niektórych europejskich kultur wczesno-holoceniskich

Kultura	Typy charakterystyczne												
	2,4	5	7	8	9	10,11	12A	13	16	17	21A	21B	22-25
Duvensee	+		+										
Komornicka	?		?										
Pinnberg I — — Klosterlund						+							
Kunda-Borki						+		+	+	+	+		
Maglemose		++				+						+	+
Chojnice		?	?										
Janisławicka												?	
Kongemose													+
Świderska (holocen)							?	?		?			

Przedstawione wyżej sugestie zestawiono w tabeli. Dane dotyczące Polski są wprawdzie ciągle niepewne, lecz niektóre z nich wydają się być już dość prawdopodobne.

By móc zrozumieć, jak doszło do powstania wyżej opisanego obrazu kulturowego Niżu Europejskiego (obraz ten jest częściowo uproszczony) należy prześledzić rozwój interesujących nas typów ostrzy i harpunów w plejstocenie, a więc w okresie, kiedy się one po raz pierwszy pojawiły. Temu celowi poświęcono drugą część niniejszego szkicu.

Z PLEJSTOCENSKIEJ HISTORII

Kiedy skompletowano najważniejsze dane dotyczące holocenijskiej historii najważniejszych typów ostrzy kościanych i harpunów, kiedy okazało się, że na podstawie analizy tych danych możemy choćby częściowo potwierdzić znany z analizy inwentarzy krzemienych podział kulturowy Europy, a więc możemy związać niektóre typy lub zestawy typów z konkretnymi kulturami, warto sięgnąć jeszcze dalej i spróbować prześledzić plejstocenijską historię poszczególnych typów, by móc w oparciu o uzyskane wyniki rzucić światło na niektóre zagadnienia związane z genezą poszczególnych kultur. Jeśli się to udało zrobić choćby częściowo, wynik będzie można uznać za pozytywny. Należy jednak od razu w tym miejscu wyjaśnić kilka spraw najważniejszych, które stale trzeba będzie mieć na oku, przyjmując wyniki niżej przedstawione. Materiał, mimo swej niewątpliwie dość dużej obfitości, jest nie zawsze najbardziej wartościowy, rzadko tylko posiada swe daty, wreszcie w terenie jest rozrzucony nierównomiernie. Odnośnie niektórych kultur (np. Federmesser, świderska, tarnowska) brak zespołów zawierających razem zabytki krzemienne i organiczne. W wypadku innych kultur, które posiadają takie szczególne inwentarze, sytuacja też nie jest idealna, ponieważ inwentarze te są nieliczne i ubogie.

To tylko zastrzeżenia najważniejsze. By móc więc przystąpić w miarę bezpiecznie do próby odtworzenia plejstocenijskich dziejów interesujących nas ostrzy i harpunów oraz genezy typów holocenijskich, musimy jeszcze — choćby ze względu na niekompletność materiału i jego małą nieraz czytelność typologiczną (okazy plejstocenijskie) — dokonać pewnych pogrupowań typów do siebie podobnych, możliwych do odróżnienia w holocenie, lecz trudnych do odróżnienia w zniszczonym materiale np. jaskiniowym. Zabieg ten wpłynie wprawdzie ujemnie na precyzję niektórych ustaleń, równocześnie jednak w wielu wypadkach dopiero on umożliwi dokonanie niektórych z tych ustaleń.

W wyniku pogrupowań typów zbliżonych do siebie ustalono następującą listę:

- a) typy 2+3+4

- b) typ 5
- c) typ 7+8
- d) typy 9+10+11+12 A
- e) typ 13
- f) typ 16
- g) typ 17
- h) typ 21 A
- i) typy 21 B+22+23+24+25

Z listy wyeliminowano harpuny typu 12 B (z dwoma rzędami zadziorów) jako okazy nie występujące w holocenie w pobliżu terenów Polski.

TYPY 2, 3, 4

Z plejstocenu znane są z Laugerie Haute Est i zaliczone tam do madlenu V lub VI. Związek z madlenem (choć sporadyczny) jest pewny. Nie wykluczone też, że na Niżu Niemieckim typy te mogą być też plejstoceńskie (?). Wtedy mogłyby się wiązać z grupami Federmesser (?).

Nie znają tych harpunów kultury wschodnioeuropejskie oraz świderska.

TYP 5

Znany jest z Francji (Grotte Batie — górny madlen), Wielkiej Brytanii (Kents Cavern — cresvellien) oraz z Niemiec (Schussenquelle — madlen IV, Stellmoor II — kultura ahrensburkska). Związek z madlenem, cresvellienem i kulturą ahrensburką jest pewny. Jeśli rzeczywiście — jak sądzi H. Schwabedissen — grupa Tjonger jest genetycznie pośrednikiem między cresvellienem i kulturą Maglemose, winna znać ten typ. To samo wtedy może dotyczyć również pozostałych grup Federmesser, być może też kultury tarnowskiej (?). Brak znalezisk plejstoceńskich w Polsce i całej Europie Wschodniej.

TYPY 7, 8

Znane są z Francji (Laugerie Haute Est, warstwa k — madlen V, Laugerie Basse, warstwa B — madlen IV, La Madeleine, warstwa B — madlen V, Mas d'Azil — madlen IV, Abri Pagès (Ruth) — madlen IV, Raymond-en-Chancelade — madlen górny) oraz Niemiec (Kastlhäng-Höhle — górny madlen). Związek z madlenem (ale nie końcowym?) jest pewny, ewentualny związek z grupami Federmesser nie jest poświadczony, lecz też nie wykluczony (wywodząca się wg H. Schwabedissena z grupy Tjonger kultura Maglemose bazuje na typie 7), związek z kulturą ahrensburką też nie jest wykluczony. Jak dotąd brak okazów plejstoceńskich na wschód od Odry, teoretycznie kultura tarnowska może je posiadać (?).

TYPY 9, 10, 11, 12 A

Znane są z licznych stanowisk Francji (m. in. La Madeleine, warstwa środkowa — madlen V i górna — madlen VI, Longueroc — madlen V, Laugerie Basse, warstwa c — madlen V, Mas d'Azil — madlen górny, Isturitz, warstwa F 1 — madlen górny), Hiszpanii (Castillo, Cueva de La Paloma, Cueto de La Mina, Rascano — wszystkie madlen górny), Wielkiej Brytanii (Kents Cavern — cresvellien), Niemiec (Petersfels, Klause, Martinshöle, Martinsberg-Andernach — wszystkie górny madlen oraz Meiendorf — kultura hamburska i Stellmoor II — kultura ahrensburgska). Ponadto część okazów z Brandenburgii wykonanych jest z surowca reniferowego, co zdaje się potwierdzać ich plejstocenijski wiek. Na terenie Danii większość okazów omawianych typów wykonano z surowca reniferowego, a ich związek z kulturą Bromme-Lyngby poświadczony jest ponadto kartograficznie. Teren Polski i Okręgu Kaliningradzkiego dostarcza okazów datowanych bezpośrednio (Wojnowo, pow. Mrągowo — młodszy Dryas)¹⁰ lub pośrednio (liczne okazy z surowca reniferowego datowane przez H. Grossa na schyłek plejstocenu i preboreal) na okres rozwoju kultury świderskiej, jedynej kultury paleolitycznej byłych Prus Wschodnich. Związek okazów omawianych z kulturą świderską jest więc bezsporny.

W konsekwencji okazuje się, że omawiane typy są charakterystyczne dla madlenu (ale nie schyłkowego), kultury hamburskiej, ahrensburgskiej, świderskiej oraz Bromme-Lyngby. Brak bezpośrednich danych odnośnie kultury Federmesser, lecz możliwość związku omawianych haprunów z tą kulturą nie została wykluczona. Warto wreszcie przypomnieć, że brak plejstocenijskich okazów na wschód od byłych Prus Wschodnich.

TYP 13

W plejstocenie nieliczny, znany tylko z byłych Prus Wschodnich (Drusken — Alleröd). Związek typu 13 z kulturą świderską jest na tym terenie oczywisty (argumenty chronologiczne i kartograficzne), a poświadczony jest przez związek typu 13 z pochodnymi od świderskich zespołami typu Kunda-Borki. W plejstocenie brak go zupełnie poza zasięgiem kultury świderskiej¹¹.

TYP 16

W plejstocenie jak dotąd nie odkryty, jeśli nie liczyć chybionych przykładów zaczerpniętych przez R. Indreko z madlenu Francji.

¹⁰ Por. część 9 tego cyklu w tym samym tomie „Światowita”.

¹¹ Por. przypis 10. 1 okaz znany z NRD — por. uwagi o typie 17.

TYP 17

Z plejstocenu znany wyłącznie z byłych Prus Wschodnich (Bachmann — młodszy Dryas, ponadto okazy wykonane z surowca reniferowego) oraz być może (?) w jednym egzemplarzu z Brandenburgii. Argumenty chronologiczne i kartograficzne oraz surowce (por. typy 12 A i 13) przemawiają za przynależnością typu 17 do kultury świderskiej.

Poza zasięgiem kultury świderskiej w plejstocenie nie znany. Okaz z Brandenburgii wystąpił w strefie wzajemnych wpływów ahrensburcko-świderskich, tam, gdzie zespoły z Münchehofe i Berlin-Tegel.

TYP 21 A

W plejstocenie znany jest wyłącznie z terenu ZSRR (liczne stanowiska w Kokoriewo z datami: st. I 12940 ± 270 , st. II 13300 ± 100 , st. IV 15460 ± 320 , Afontowa Gora II 19800 ± 300 od dziś), gdzie wiążą się z tamtejszym górnym i schyłkowym paleolitem. Ponadto okazy atypowe w protomadenie Francji.

TYPY 21 B, 22, 23, 24, 25

W plejstocenie wystąpiły w ZSRR (Mezin, Talickiego, Amwrosijewka, Mołodowa V, warstwa 3 — przed 11900 ± 230 od dziś) oraz być może (1 okaz z surowca reniferowego) w Brandenburgii. W ZSRR wiążą się z miejscowym górnym i schyłkowym paleolitem. Brak omawianych typów w Europie zachodniej.

*

Powyższe ustalenia pozwalają na następujące uogólnienia:

1. Większość holocenijskich ostrzy i harpunów kościanych posiada swe plejstocenijskie odpowiedniki.
2. Interesujące nas okazy plejstocenijskie w przeważającej swej liczbie datowane są na paleolit schyłkowy, to znaczy na okres od najstarszego Dryasu do młodszego Dryasu włącznie.
3. Na podstawie analizy typów charakterystycznych można wydzielić pod koniec plejstocenu dwie wielkie prowincje kulturowe, z których pierwsza obejmuje Europę zachodnią i środkową; charakterystyczne dla niej jest występowanie głównie ostrzy z zębami i zadziorami (harpuny). Druga prowincja obejmuje Europę wschodnią oraz Syberię; charakterystyczne dla niej jest występowanie ostrzy z pazami. Wydaje się, że można następująco rekonstruować inwentarze kościane poszczególnych kultur późnoplejstocenijskich:

Kultura	Typy charakterystyczne							
	2,3,4	5	7,8	9,10,11,12A	13	17	21A	21B—25
Madlen IV		+	+					
Madlen V	+	+	+	+				
Madlen VI	+	+		+				
Hamburska				+				
Ahrensberska		+		+				
Bromme-Lyng- by					+			
Świdrska				+		+	+	
Cresvellien			+	+				
Federmesser (tarnowska?)	?	?	?	?				
Angarska							+	+
Paleolit Ukrainy							+	+

UWAGI O GENEZIE NIEKTÓRYCH POLSKICH KULTUR MEZOLITYCZNYCH

Jeżeli podana rekonstrukcja jest prawdziwa, a wszystko wskazuje na to, że tak jest, kwestia genezy niektórych polskich kultur mezolitycznych zaczyna się już dość dobrze rysować.

1. Kultura komornicka, której przemysł kościany składa się zapewne z harpunów typu 2, 4 i 8 (tak jak w kulturze Duvensee), jeżeli odrzucić ewentualność konwergencji, winna wywodzić się z zachodnioeuropejskiej prowincji kulturowej, bowiem tylko w tej prowincji wystąpiły prototypy jej harpunów. Jest oczywiście kwestią otwartą, z którego z odłamów tej prowincji wywodzi się omawiana kultura (madlen południowy, kultury Niżu Niemieckiego, tarnowien?), natomiast możliwość ewentualnej genezy wschodniej winna być zdecydowanie odrzucona. Również możliwość silniejszych związków genetycznych z kulturą świderską jest wykluczona. Natomiast ewentualny związek kultury komornickiej z tarnowską na obecnym etapie badań jest niemożliwy do przesłedzenia. Na koniec warto przypomnieć, że dość licznie występujące w zespołach komornickich drapacze tarnowiańskie potwierdzają wyżej przedstawioną tezę. Warto wreszcie przypomnieć, że geneza kultury Duvensee, pokrewnej kulturze komornickiej, wiązana jest w literaturze z paleolitem Europy zachodniej.

2. Zespoły typu Kunda-Borki wiążą swą genezę m. in. z kulturą świderską oraz z elementami paleolitu ZSRR (Syberia, Ukraina?), co zostało szerzej omówione w osobnym artykule w niniejszym tomie „Światowita”.

3. Geneza kultury janisławickiej jest trudniejsza do śledzenia. Jeśli rzeczywiście posiada ona ostrza typu 21 B, można próbować wiązać ją z paleolitem ZSRR. Z drugiej jednak strony pokrewna jej kultura Maglemose, znajdująca

ostrza typu 21 B oraz ostrza typów 22 — 25, wywodzona jest z madlenu niżowego Europy zachodniej. Powstaje więc sprzeczność, którą można tłumaczyć w następujących wariantach:

a. ostrza kultury janisławickiej powstały niezależnie (konwergencja) od rosyjskich, na podłożu madleńskim;

b. ostrza kultury janisławickiej są pochodzenia wschodniego, pozostałe zaś elementy tej kultury pochodzą z zachodu; to zakłada kombinowaną genezę kultury janisławickiej.

Nie jest wykluczone, że ta ostatnia koncepcja jest słuszniejsza.

Powyższe uwagi o genezie niektórych polskich kultur mezolitycznych należy traktować jedynie jako hipotezy robocze, które wymagać będą potwierdzenia w materiale. Artykuł poruszył wiele spraw ledwie marginesowo, wielokrotnie dyskusyjnie, opiera się na materiałach niepewnych, stąd i jego wnioski to tylko propozycje do dyskusji.

SOME PROBLEMS CONCERNING THE POLISH MESOLITHIC PERIOD: BONE HARPOONS AND MESOLITHIC POINTS

Summary

The paper deals with numerous bone points and harpoons appearing in Poland and classified in literature as mesolithic (J. G. D. Clark).

Unfortunately, the majority of specimens found in Poland are accidental findings and seemingly they cannot justify any general statements. The author is trying to refute the former opinion concerning the insignificance of these artifacts and analysing Polish and European materials, he formulates a statement that some types of J. G. D. Clark's points are connected with particular mesolithic cultures in Poland as well as on the European Plain.

The few specimens of the harpoons type 2, 4 and 8 are probably connected with the Komornica Culture which is related with the Duvensee Culture.

The harpoons types 5 and 7 (dated by means of pollen analysis from the end of the Boreal Period and the beginning of the Atlantic Period) appear in Pomerania and are probably connected with the so-called elements of the Chojnice type, partly similar to the Danish findings of the Maglemose Culture.

The ensembles of the so-called Kunda-Borki type have, by far, the richest and the best known set of bone points and harpoons. In Poland the points and harpoons type 12A, 13, 16, 17 and 21 (the last one with a single groove) are connected with these ensembles.

Finally, the points type 21, known in Poland and Lithuania by its variant with two grooves is perhaps connected with the Janisławice Culture. It is impossible to state it with certainty, however.

In the next part of the article the author is trying to locate the Pleistocene Centres in which Polish mesolithic harpoons and points originated. Having analyzed numerous though not always productive materials, the author arrives at the conclusion that the harpoons of the Komornica Culture originated in Western or possibly Central Europe.

The East-European genesis is out of question. The ensembles of Kunda-Borki type are different since they are probably genetically connected with the Swiderian and some elements of the Russian Paleolithic (Cf. another article in the present volume). The genesis of the Janisławice Culture is relatively the most difficult one to establish. It seems that not only the Magdalenian elements, but possibly also East-European elements contributed to it.

The present essay is the tenth of a series devoted to the problems of the Polish Mesolithic.